

Átmenetből a visszamenetbe. Illés Iván olvasása közben

RECHNITZER JÁNOS

BEVEZETÉS

Az OTKA kutatásom¹ kapcsán kezdtem olvasni a magyar szakirodalomban Kelet- és Közép-Európa térszerkezetét, nagyvároshálózatát elemző cikkeket, könyveket. A dolgozatok, monográfiák feltárása során gyakran felbukkant Illés Iván könyve, ami 2002-ben jelent meg az akkor még Dialóg Campus Kiadónál (Illés, 2002). Leemeltem a művet a könyvespolcomról, belenéztem és láttam, hogy Iván nekem dedikálta a példányt, 2002. február 6. dátummal. Húsz esztendő telt el a könyv megírásától, így aktuálisnak véltem – a kutatásaim miatt is –, hogy újra olvassam, át- és újragondoljam a szerző ezredfordulón tett megállapításait. Utánanéztam az MTMT-ben, hogy milyen hivatkozási intenzitást regisztráltak a monográfiánál, hazai viszonylatban igazán kedvező, hiszen 131 publikációnál használták fel a művet, ezek között magam is többször előfordultam. Az MTMT-ben látható diagram szerint a 20 esztendőben nem kopott meg a mű, hiszen jelen van a Kelet- és Közép-Európával foglalkozó hazai irodalomban.

Az előtörténete a könyvnek az, hogy Iván az MTA RKK főigazgatói megbízásának, 1997-ban történő lejárta után a Német Szövetségi Építési és Területfejlesztési Hivatal (Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung) munkatársa lett három évre. Itt kapta feladatul, hogy tekintse át a Közép- és Délkelet-Európa országainak fejlődését, azok szerkezeti átrendeződését, valamint regionális folyamatait, s foglalkozzon az átmenet sajátosságaival, jelezve egyúttal az uniós csatlakozásra való felkészülés vonatkozásait az Interreg CADSES (Central European, Adriatic, Danubian and Southeast European Space) nagytérségi kutatási program keretében, amely akkor négy EU-tagország (Ausztria, Görögország, Németország, Olaszország) érintkező régióit, valamint 14, a kijelölt makrorégióban található volt szocialista országot ölelt fel. A széles szakértői gárda bevonásával elkészült az erre a nagytérségre vonatkozó VISION PLANET fejlesztési koncepció, ami egyben a lehetséges együttműködési irányokat is felöleli. A monográfia – ami egyben a szerzőnek a 2002-ben sikerrel megvédett MTA doktora cím alapjául szolgáló disszertációja – nem csak ennek a grandiózus programnak az ismertetését adja.

A sokirányú feldolgozás a kijelölt makrorégió volt szocialista országai politikai-gazdasági-társadalmi átmenetének a végiggondolásához is számos adalékot,

¹ OTKA 128747 A Kelet- és Közép-Európa nagyvárosok a hazai területi kutatásokban. A Kelet- és Közép-Európa nagyvárosok innovációs környezete és területi tőke szerkezete (2018-2022), aminek keretében készült a jelen tanulmány.

pontosabban eligazítást nyújt. Az átmenet jellemzőit nem általában dolgozza fel, hanem szinte egyedülállóan a hazai, de mondhatjuk a nemzetközi irodalomban, területi/regionális dimenzióban, s ezzel lényegében megalapozza a regionális tudomány átmenetét.

A fentiek fényében nem könyvismertetést fogok tisztelgő tanulmányomban közreadni, mert azt kiváló kollégáim alaposan és igényesen megtették (Kovács 2002, Mezei 2002). Az újra olvasásból a legmélyebben az átmenet regionális dimenzióinak feldolgozása ragadott meg. Így aztán Illés Iván szerintem nagyszerű és időtálló útmutatásai alapján eltöprengek a nagytérségre vonatkozó sajátosságokról, azok érzékelhető változási irányairól. S végezetül az átmenet területi/regionális összefüggéseit megkísérlem a magyar területi szerkezetre és intézményrendszerre adaptálni, hangsúlyosan az elmúlt 12 évben (2010-2021) bekövetkezett változások – visszamenetnek nevezve – főbb elemeinek a bemutatásával.

A HELYZETKÉP

A mű első több mint 100 oldala Az örökség címet viseli. A nagytérség lehatárolásának frappáns és sokoldalú felvezetésében világosan kimutatható a köztes Európa feldolgozása, de valamiként a meghatározottsága is. 18 országot fognak át elemzése, ami akkor Európa területének 17,2%-át, a népességének pedig 26,3%-át tette ki. Ebből 14 országban a szocialista államrend működött közel negyven éven keresztül, így azoknak politikai, gazdasági, de regionális felépítésében is számos azonosság mutatható ki. A részletes elemzésekben határozottan megjelennek a történelmi, társadalmi, vagy éppen regionális sajátosságok, amik aztán másként, de tovább élnek 1990 után.

Hosszan és nagy alapossággal sorolja fel azokat a táji, természeti, földrajzi specifikumokat, amelyek az összetartozás hordozói lehetnek, s egyben a nagytérség karakterét alkotják. Végigmegy az elemzés a népesedési folyamatokon, a vándorlás jellemzőin, kimutatva azt, hogy a gazdasági szerkezetek átrendeződése milyen hatalmas belső népességmozgásokat indukált ezekben az országokban, amik aztán a területi szerkezet átalakulását is magukkal hozzák. A népességcsökkenés a nagytérség szükségszerű jövőképe, hiszen a határok megnyitása ezt a folyamatot erőteljesen ösztönözi, a külső, más, fejlettebb országokba való kivándorlás intenzívebbé válik, ennek aztán – bár ezekre a szerző csak utal – súlyos társadalmi és regionális kihatásai lettek, viszont a nemzetgazdaságok fokozatos stabilizációja kedvezően hatott a piacgazdasági átmenetre.

A gazdasági szerkezetre irányuló elemzések precíz és elgondolkodtató leírását adják a KGST-re épülő együttműködéseknek. A gazdasági struktúra konzerválódása, a (ál)specializációk kikényszerítése vagy a látszólagos integrációk hangsúlyozása a gazdaság megmerevedését eredményezték, miközben a fejlesztésekben és az innovációkban lemaradások, vagy kiegyenlítetlenségek jelentkeztek, s a rend-

szervátozás után súlyos strukturális válságok alakultak ki. Megjegyezzük, hogy ezek a szerkezeti válságok területi kríziseket is okoztak, amelyek kezelése hosszan tartott, sőt következményeik még napjainkban is jelen vannak az egyes országokban. A területi szerkezet megmerevedése az 1990 előtti múltban indult el és kevés példát találunk az elmúlt 30 évben a kilábalásra, a szerkezetek, így a foglalkoztatás, a társadalmi struktúra, az iskolázottság, vagy éppen a termelési kultúra megváltozására, s ezzel a „kilépésre”, a felemelkedésre.

Nagy élvezettel olvastam a regionális szerkezetek elemzését, aminek a frissességét azoknak a történelmi folyamatoknak az alapos ismerete, a sajátosságok pontos és lényegre törő kiemelése adja, amik a rendszerváltozások előtti 45-50 évben jelen voltak ezen országok politikai, gazdasági struktúrájában. A különféle térségek, régi és új országrészek, a fővárosok és nagyvárosok belső erőforrásaiban (területi tőkájében) a másságok, a különbözőségeik élesen kimutathatók. Tanulságos az, hogy a kommunista, szocialista rezsimek miként akarták egységesíteni, egyenlősíteni ezeket a tartós különbözőségeket. Illés Iván képes volt kiemelni azokat a történelmi és társadalmi meghatározottságokat, amik aztán az egyes országok területi szerkezetében jelen voltak, tartósan ott vannak napjainkban és a holnapi térszerkezeti sajátosságokat is determinálják. A területi szerkezettel és a városfejlődéssel foglalkozó fejezetek visszaigazolják a meghatározottságokat és a beavatkozások, pontosabban az egységesítés fura játékát, azokat a kényszereket, amik a városfejlődésben, a vidéki terek átalakulásában, vagy éppen a társadalmi szerkezet térbeli sajátosságaiként megfigyelhetők. A fentebb jelzett előzmények és folyamatok regionális mozdulatlanságban, szerkezeti megmerevedésben csúcsosodtak ki, ami szinte mindegyik országban a rendszerváltozás utáni hosszan elhúzódó területi válságokban kulminálódott.

A sikertelen regionalizáció okait több fejezetben tárgyalja a szerző. Érdekes a regionális identitással foglalkozó fejezet, ahol egyrészt a helyi, térségi, esetleg regionális önazonosulás beleépül a rendszer képviselőinek (állami, párt, szakszervezet, nagyvállalat) gondolkodásába, és az érdekérvényesítés fontos motivációs tényezője lesz. Míg más országoknál arra hívja fel a figyelmet Illés Iván, hogy a rendszer alakította ki a nemzeti identitásokat, amelyek aztán a helyi, térségi hatalmi szerkezetben konkretizálódnak, esetleg fejlesztési forrásokat aspiráltak, majd kilencvenes években, éppen a Balkánon az önálló államok megteremtését motiválták, hatalmas ember- és anyagi áldozatokkal.

Izgalmas mai szemmel olvasni azt a fejezetet, ami a regionális politika és tervezés sajátosságaival foglalkozik, hiszen a jelenlegi magyar valóság számos eleme visszaköszön a múlt leírásában. Az egyik vélt analógia, hogy az érdekérvényesítésben a helyi pártszerveknek a szerepe kiemelkedő volt. Nálunk napjainkban a kormánypárti országgyűlési képviselők körzetei jelentik a területi szintű tervezés kvázi szintjét, hiszen a személyes érdekérvényesítések határozzák meg döntően a fejlesztési források elosztását. A másik sajátosság a tervezés elvének és gyakor-

latának az állandó hangsúlyozása, majd azok elkészülte után a „tervek halála”, az azokban foglalt célok elfeledése, újraértelmezése, pontosabban adaptációja az adott lokális, regionális érdekcsoportok elképzeléseihez. A korábbi rendszerben voltak ötéves terek, amelyek valamiféle eligazítást adtak a fejlesztésekhez, bár ezek területi bontása nem készült el, ha igen, akkor is csak orientációra szolgáltak, így aztán könnyen és gyorsan túl lehetett lépni azokon, teret adva regionális, helyi szintek, s azok vezetői érdekérvényesítéséhez. Érdekes, hogy a tervezésre épülő térségfejlesztés kultúrája az elmúlt 30 esztendőben a múlthoz képest nem sokat változott. Hiszen a szektorális (ágazati) fejlesztések változatlanul területnélküliek maradtak, részben pedig a centralizációs folyamatokkal kiüresedett a tervezés intézményrendszere, annak területi dimenziói. Vélhetően a tervezési kultúra és a decentralizáció között szoros összefüggés van, amit a múlt is igazolt néhány ország, így Magyarország és a volt Jugoszlávia példáján.

AZ ÁTMENET

„A kihívás” című második fejezet – közel nyolcvan oldalon – a társadalmi-gazdasági átmenet kérdéseivel foglalkozik a nagyrégióban. Számomra a monográfia legérdekesebb része, mivel Kelet- és Közép-Európa vonatkozásában a hazai irodalomban elsőként dolgozza fel a gazdasági-politikai-társadalmi és területi rendszerek váltásának legfontosabb tényezőit. Eligazítást ad az intézményi szerkezet alakulásának elemzéséhez, egyben meghatározza azokat a főbb szempontokat, amiket szükséges értékelni az átmenetben regionális elemzésénél. Így a privatizációt és a gazdasági szerkezet átalakulását nagy hangsúllyal emeli ki. S ezek mellett a „térbeli differenciálódás” alapvető tényezőinek leltárát is elkészíti, amiben az egyenlőtlenségek okait, a régiók fejlődési típusait, a vidéki terek átalakulását (mezőgazdaság privatizációja, birtokszerkezet, piaci kapcsolatok, társadalmi folyamatok, vidéki települések fejlődésének irányai), a városhálózat-fejlődés irányait (szolgáltató szektor terjedése, lakáshelyzet, városrendezés, területfelhasználás), a közlekedést, a környezetvédelmet, s végül a regionális politika intézményeit (közigazgatási rendszer, reformok, területfejlesztés intézményrendszer, pénzügyi eszközök) tárgyalja. Sokoldalú, de egyben rendszerezett feldolgozást nyújt Illés Iván. Ezek a tényezők térben is erősen differenciáltak, miután a szerző a nagytérség országait jól ismeri, képes volt az összehasonlításra, a hangsúlyok, irányok s a sajátosságok más és más dimenziót kiemelni.

Az átmenetben – más szóval tranzitológia – nemzetközi irodalma bőséges volt a kilencvenes években, sőt az ezredforduló után is. Csaba László (2013) Akadémián elhangzott székfoglaló előadásában a közgazdaságtan szempontjaiból elemzi ezt a sajátos jelenséget, ami egyben kihívása a közgazdaságtudománynak, de hozzátehetjük, a társadalomtudományok több ágának is. Alapos és mély elemzéséből az ragadott meg, hogy „az összehasonlító módszer, a történeti közelítés és a po-

litikai értelemezés hármására kell alapozni” ennek az egyedi változássorozatnak a tanulmányozását. (Csaba, 2013, 25.)

Illés munkájában mindhárom elem megtalálható, hiszen összehasonlítja a nagytérség országait, alapos történeti feltárást nyújt, és a politikai dimenziók (bár ezek mérsékeltebbek) feldolgozásával adja meg az átmenet és annak a térszerkezeti összefüggéseit. A regionális tudomány átmenettanát ezzel lényegében megalapozza, a lehetséges szerkezeti elemzés főbb vázlatpontjainak megadásával, az értékelési szempontok kidolgozásával.

A tartós átmenet sajátosságait a hazai kutatások áttekintése alapján a következő tényezőkkel foglalhatjuk össze a nagytérség vonatkozásában.

- Egyre karakteresebb és sokdimenziós versenytér alakul ki Kelet-Közép-Európában, az országok csendes harca egyre élénkebbé válik, ez vonatkozik a külföldi működő tőke fogadására, a fejlesztési források megszerzésére, vagy éppen az európai/nemzetközi gazdasági, pénzügyi és politikai-katonai rendszerbe való belépésre, egyben az integráció kiszélesítésére. (Illés 2000, Bernek 2018)
- A Kelet- és Közép-Európai országok fővárosai² tartós és egyre látványosabb centrifugális hatást gyakorolnak az ország egészére, döntően az új erőforrás (üzleti szolgáltatások, kutatás-fejlesztés intézményei, innovatív munkaerő foglalkoztatása, új gazdasági tevékenységek telephelykínálata, fogyasztás új terének széles kínálata stb.) tömörítésében (beszívásában). Az ország versenye mellett, vagy éppen annak megtestesítéseként a fővárosok európai és nagytérségi pozíciókeresése és -alakítása egyre látványosabb új funkciók tudatos kiépítésével, egyben azok nagytérségi befolyásának ösztönzésével. Ebben az egyre fokozottabb pozíciógyűjtésben Berlin, Prága, Varsó, Bécs és Pozsony meghatározó szerepet játszik, a többi főváros helyzete még csak országos szinten kiemelkedő, éppen a jelzett új fejlesztési és növekedési erőforrások tömörítésével. (Enyedi 1997, Csomós 2011)
- A nagytérségben a fővárosok, azok közvetlen térsége, valamint a nyugati ország-részekben lévő regionális nagyközpontok kínálnak az új gazdaság szereplőinek kedvező telephelyi feltételeket és működési tereket, közel azonos dimenziókban (pl. támogatási rendszerek, letelepedés ösztönzés) és intézményekben (pl. ipari, tudományos, innovációs parkok, növekvő új lakáskínálat, bővülő és megújított városrészek) (Enyedi 1997, Rechnitzer 2002, Tagai 2010, Egri, Paraszt 2013)
- Hangsúlyozni kell, hogy a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása megfigyelhető a fővárosok és a regionális funkcióval és/vagy megújuló gazdasági szerkezettel rendelkező nagyvárosok körül. Ennek a folyamatnak a kezelése, erőteljesebb integrálása a nagy centrumok fejlesztésében széles skálán mozog,

² Az irodalomkutatás sajnálattal állapította meg, hogy a Kelet- és Közép-Európai országok fővárosainak elemzése kimondottan hiányos a magyar irodalomban. Nincsenek összehasonlító elemzések a fővárosok fejlődéséről, gazdasági, társadalmi, település szerkezetének alakulásáról, de a nagytérségben betöltött szerepükről sem.

fokozatosan épülnek ki az együttműködés intézményes formái és pénzügyi kezei. (Lux 2018, Szirmai 2019)

- Az országokon belül a regionális különbségek nem csökkenek, sőt számos esetben nőnek, a térszerkezeti karakterek stabilak, nehezen elmozdíthatók, amelyek tartós társadalmi, gazdasági, területi feszültségeket hordoznak. (Lengyel 2012)
- Az országok feltártsága (belső kapcsolataik, a nemzetközi folyosókra való ráfűződés, nemzetközi hálózatokban való részvétel) különböző. A közlekedési hálózatok nagytérségi szintű összekapcsolására számos terv született, azonban ezek csak lassan, fokozatosan és szakaszosan valósulnak meg. (Erdősi 2009)
- A hatékony területfejlesztéshez szükséges decentralizációs fellángolások-megtorpanások lüktető ellenpárját ismerhetjük fel a nagytérség országaiban, ami a fokozatosan kiépülő demokráciák egyik sajátosságaként is értelmezhető. (Horváth 2000).
- A határ menti térségek kapcsolatai megélnkültek, újszerű együttműködések jelentek meg, bár ezekben a határközeli nagyvárosok szerepe meghatározó, sőt köztük a verseny felélénkülése szintén kimutatható. (Hardi 2010).
- Bizonyos országok (V4+2) politikai együttműködésre törekszenek, s ezzel kívánják a helyzetüket erősíteni az Európai Unióban. Ezzel szemben viszont az országok területi fejlesztési koncepcióinak megismerésére, netalántán bizonyos szempontok szerinti (közlekedés, határ menti kapcsolatok, nagyvárosi funkciók megismerése, főbb fejlesztési irányok) összehangolására ugyan kezdeményezések léteznek, de ezek tudományos megalapozásáról nem rendelkezőnk ismeretekkel³.

A VISSZAMENET, A MAGYAR HELYZET

A regionális tudomány átmenetának magyarországi viszonyokra való feldolgozásával több kiváló szerző foglalkozott. Részben a szakirodalmi ismereteink, részben a MTMT adatbázisának elemzésével összegyűjtöttük azokat a publikációkat, amelyek a hazai irodalomban döntően a magyar átmenet területi összefüggéseinek feldolgozásra vonatkoztak. A gyűjtés alapja a művekre való hivatkozás volt, azaz milyen kisugárzása volt a témakörre koncentrááló közreadott kutatási eredményeknek a szakirodalomban.

A 30 művet végigolvasva kiemelkedik Enyedi (1996) alapműve, amely elsőként rendszerezi ennek a történelemben egyedi átalakulásnak a legfontosabb tényezőit. Lényegében ezek a szempontok számos esetben azonosak Illés Iván megállapítá-

³ A megállapításon pontosítani kívánom, hiszen a 2010 májusában (éppen a magyar elnökség alatt) a hat ország területfejlesztésért felelős miniszterei Miniszteri Következtetéseket írt alá, amiben közös tervezési kezdeményezést indítanak el, s ez része lehet az Európai Területi Fejlődés Perspektíváknak (ESDP (<http://www.terport.hu/vezercikkek/a-visegrad-orszagok-teruletfejlesztési-egyuttmukodese>). Az ESPON keretében is történetek aktivisták a V4+2 esetében a tervezési tevékenységek kölcsönös megismerésére (<https://www.espon.eu/espon-2020-közép-európai-konferencia-budapest-integrált-területfejlesztés-v42-országokban-új>).

sával, talán annyival másként, hogy Enyedi a regionális átalakulás forгатókönyveit is kidolgozza elsőként a hazai regionális kutatásokban, s ezzel hangsúlyozottan kiemeli azokat a tényezőket, amiket figyelembe kell venni a jövőbeli irányok alakításánál. Pálné Kovács Ilona két kiadást (1999, 2001) is megért monográfiája következik hivatkozások sorrendjében. Művében a regionális politika intézményi rendszerét, átalakulásának nehézségeit hazai és nemzetközi kitekintésben tárgyalja. A sort Nemes Nagy József (1995, 1996, 2001) három rendszerező műve folytatja, amelyekben tértípusokat határolt le, a városok lehetséges átalakulási rangsorát adta meg, majd a fejlődési pályák jellegét és meghatározottságát értékelte. Az érdemleges tanulmányok közül kiemelném Nagy Gábor (2007) már letisztultabb, alaposabb adatsorral és nemzetközi irodalmi bázisra épülő térszerkezeti elemzését, amivel nemcsak a mélyebb tartalmakat, hanem a megrögzült szerkezeteket is frappánsan szemlélteti. Szólni kell több közgazdász kutató (Köllő, 1998, Lengyel-Szanyi 2011) szektorális elemzéseiről, vagy az aktuális elméletek térbeli folyamatokra való adaptálásáról, s ezzel a magyar területi gazdasági szerkezet új szempontú közelítéséről. Magamról sem kell megfeledkezni, hiszen írásunkban (Rechnitzer-Smahó 2005) a humántőke területi tartalmait vizsgáltuk az átmenetben, vagy a városhálózat átrendeződését értékeltem (Rechnitzer 2002), továbbá a területi gazdaságok sikerességét, azaz alkalmazkodóképességét elemeztem az átmenet időszakában (Rechnitzer 1998), továbbá a regionalizáció lehetőségein gondolkodtam el (Rechnitzer 2001). Nem feledkezhetünk meg a városhálózat egyes elemeinek viselkedéséről (Enyedi 2010, Szirmai 1997, Németh 2009), vagy éppen a demográfiai átmenet sajátosságainak alakulásáról sem (Ritzlné Kazimir 2007).

A hazai elemzések tehát bőséggel nyújtanak adalékot a magyar regionális átmenet eredményeinek bemutatásához. Az első az időbeli szakaszok kijelölése és azok értékelése. Tettünk kísérletet a hazai területi politika rendszerváltozás utáni szakaszainak bemutatására (Rechnitzer, Smahó 2011). Ebben az első periódust a területi válságok időszakának (1990-1996) tekintjük, ahol felgyorsult szerkezeti (nagyvállalati) leépülések által is generált területi válságok valamiféle kezelése történt meg. Az időszakot „A területfejlesztésről és területrendezésről” szóló törvény (1996. évi XXI. tv.) zárja⁴. Egyetértve Illés Ivánnal, hogy ez a törvény európai rangú területi fejlesztési irányokat, szervezeti és működési rendszert kínált, s tartósan eligazítója lett a magyar térfolyamatok alakításának. A következő periódust a törvény bejáratásának tekintettük (1996-1999), ekkor alakultak ki, szerveződtek meg azok az intézmények, amelyek a különféle lendületű és tartalmú decentralizációs folyamatokat indították el. Aztán következett az Európai Unióba való belépésre való felkészülés (1999-2006), majd az első hétéves uniós fejlesztési periódusnak a bevezetése, elindítása, megvalósítása (2007-2013). Nem kívánom részletesen

⁴ Érdekes, hogy egy szerény, de tartalmában roppant igényes konferencián (2021. november) tartottunk megemlékezést a törvény 25 esztendővel azelőtti elfogadásáról és hatásáról a magyar fejlesztéspolitikában.

elemezni az egyes szakaszokat, ezek áttekintése könyvünkben (Rechnitzer, Smahó 2011) részletesen olvasható. Két összefoglaló megállapítást tettünk akkor az átmenet magyar területi sajátosságairól. Az egyik, hogy jelen voltak és határozottan hatottak a központi irányítás alatt álló területi politika szemlélete és intézményi keretei. A másik, hogy ebben a közel 15 éves időszakban kialakultak a piacgazdaságok klasszikus területi politikájának elvei, intézményei és eszközei. Harmadikként jegyeztük meg, hogy már az ezredforduló után felbukkantak a posztmodern területi politika elemei, intézményei, lehetséges alternatívái.

Nos, akkor hol a gond, tesszük fel a kérdést. A folytatásban, a következő periódusban, a 2010-től kezdődő más szemléletű, fokozatosan kihaló, meggyengülő és alapjaiban megváltozó területfejlesztésben⁵. A 2010-ben induló, majd háromszor győzedelmes politikai erő és az arra épülő rezsim bemutatására, elemzésére, jellemzőinek megadására számos izgalmas mű született (Magyar, 2013, 2014, 2015, Scheiring 2021). Sajnálatosan tapasztaljuk, hogy a területi folyamatok átfogó elemzése, s egyben a korábban sikeres területi politika, valamint az új elvek alapján működő területfejlesztés komplex értékelése még nem történt meg.

Nem vállalkozom rövid tanulmányomban kimerítő elemzést adni az elmúlt 12 esztendő területi folyamatairól és azokat alakító tényezők halmazáról.

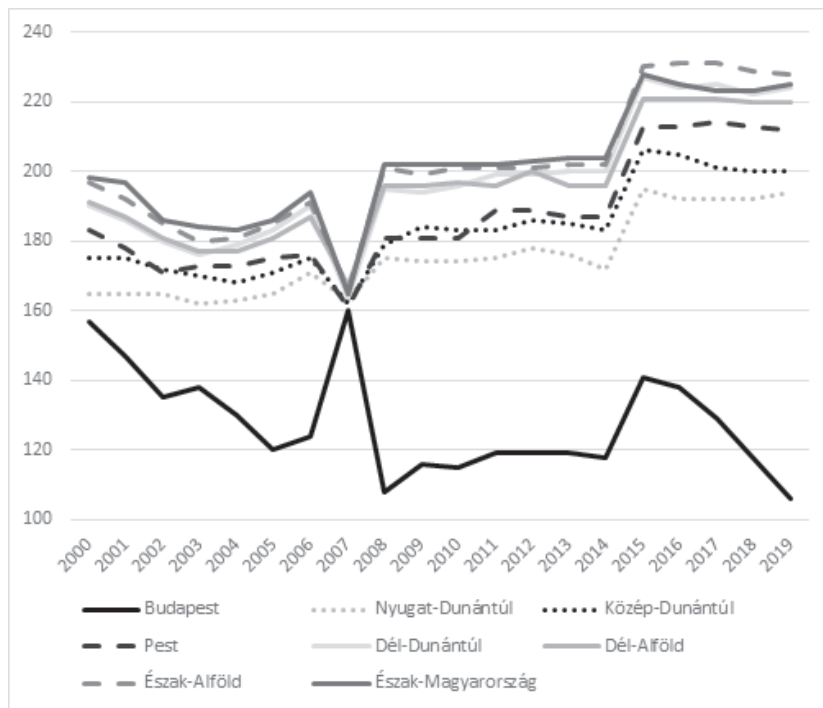
Illés Iván könyvének olvasása közben merült fel bennem, hogy feltegyem az alapvető kérdést: véget ért hazánkban az átmenet, vagy elkezdődött a visszamenet, egy másik, új periódus?

Nos, hiszem és vallom, hogy egy új korszak jött el a magyar, s vélhetően más Kelet- és Közép-Európai országokban is (Lengyelország, Szlovénia, Szerbia), az átmenetek új pályára kerültek, amikben számos rendszerváltozás előtti elem, intézmény, finanszírozási mód visszaköszön, s közben a szereplői körök, az új elitiek a korábbiaktól eltérő formában és befolyásban át- és beszövik a területi folyamatokat, azok alakításában új centrumokat, csomópontokat, sajátos érdekeket alakítanak ki.

Nézzük meg a magyar régiók pozícióinak változását az unió 270 NUTS 2 egységén belül (1. ábra).

⁵ Eltérve a korábban kidolgozott rendszerünktől (Rechnitzer, Smahó 2011), ahol a területi politika és a területfejlesztés kapcsolatát igyekeztünk pontosan körülírni.

1. ábra: Magyar NUTS2 régiók által elért helyezések az EU NUTS2 régiói között az egy főre jutó GDP alapján (2000-2019, rangsorban elért helyezés, 1=legmagasabb érték)

Forrás: EUROSTAT éves GDP jelentések, gyűjtötte és az ábrát készítette Kézai Petra doktorandusz (2022)

Az ábra 2007-től érdekes, hiszen akkor már megtörténik Kelet- és Közép-Európa országainak csatlakozása az Unióhoz, s onnantól évente a jelenlegi magyar nyolc régió helyezését adjuk meg az egy főre jutó GDP alapján. A helyzet nem biztató, volt egy kisebb ingadozásokot mutató, de alapvetően egyenletesnek tekinthető közel kiegyenlített periódus, ami az európai régiók fejlettségének utolsó ötödébe sorolta a magyar régiókat. Aztán 2014-ben elkezdődött az intenzív pozícióvesztés, a nyolc hazai NUTS2 régióból hat bekerült a leszakadók társaságába, ahonnan aztán nem tudtak elmozdulni. A Nyugat-Dunántúl vergődik a leszakadás és az alsó középmezőny között, sajnos az előbbi irányába való sodródás jeleit már nem lehet letagadni. Budapest helyzetében ismerhető fel egyedül a javulás, majd 2014-ben ismét megtorpanás, s az elmúlt években a 100-110. közötti pozíció megtartása⁶.

Az unortodox, vagy nem szokványos gazdaságpolitika 12 éves jellemzését adja meg a Csaba Lászlóval készült interjú⁷. Ebben 12 tényezőt emel ki, így ér-

⁶ A húsz éves időszokban Bécs a 10-20., Prága a 20-30. míg Pozsony 50-60. hely között mozgott.

⁷ <https://www.szabadeuropa.hu/a/nem-elore-hanem-hatrafele-haladunk-csaba-laszlo-kozgazdasz-a-magyar-gazdasagrol-elet-a-ner-ben-4-resz/31235872.html>

dekcsoportok uralmát, a protekcionizmus és multik együttes jelenlétét, államosítást, a nagyvállalkozások támogatását, a „magyar értékrend” hangsúlyozását, a demodernizálációt, tudás építés helyett „beton” (nagy és látványosnak vélt beruházások) szemléletet, magas improvizációt a döntésekben, leszakadó alsó- és középrétegeket, a nagyrégió országaihoz képest a magyar gazdaság gyengülését, a „magunk útját járjuk” elvet és meghatározott elitcsoportok helyzetbe hozását. Az elemek egy részét felvezettük az 1. táblázatban, igyekeztünk azokat megbontani a legfontosabb alrendszerekre, kiemelten kezelve a területi dimenziót. Az átmenetre vonatkozóan is megadtuk az Illés, Enyedi és magunk kutatásaiból származó legfontosabb megállapításokat a területi szerkezet vonatkozásában. Jelezzük összehasonlítóként az átmeneti állam jellemzőit. Ezzel is illusztrálni kívánjuk a visszamenet sajátosságait.

Nem kívánjuk részletesen elemezni a két állam modellt, egyedül a területi dimenziót villantjuk fel az unortodox államban. A centralizáció látványos, sajnos egyre jobban halványulnak területi szintű jogok és erőforrások. Visszaállamosították azokat a területeket, amikért az átmenetben nagy küzdelem folyt, és rövid ideig, de eredményesen működtek. Az önkormányzatiság, mint a területi/helyi közösség szervező és szolgáltató rendszere számos kivívott funkcióját elveszítette (oktatás, egészségügy, igazgatási jogkörök), miközben más szerepekben, intézményekben (kultúra) területi szintű átrendeződés történt meg. Az elvonások és az új államosítások a területi/helyi erőforrások átrendeződését eredményezték, és a fejlesztés szükségszerű új, preferált tényezői kikerültek a helyi kontroll alól. A sikeresnek tekinthető regionális szintű fejlesztések s azok értékes intézményrendszere szintén államosításra került, így a nagyobb térségben és együttműködésben való gondolkodás és cselekvés keretei beszűkültek. Összecsugorodott a tér, egyre kisebb és egyre gyengébb, vagy pontosabban kiszolgáltatottabb területi egységek jöttek létre, amelyekben a személyi függés, a helyi „nagyurak” világa jött vissza. A kedvelt és hűséges helyek (pl. nagyvárosok, egyéb kiemelt centrumok) önálló, a terveiktől sokszor eltérő fejlesztések kedvezményezettjei lettek, amiben inkább a „beton” szemlélet érvényesült, vagy éppen a rezsim kedvelt szolgáltató szektorainak létesítményei, a helyi erőforrások, a megújítás helyett. Megjelentek a hatalom kedvelt és preferált térségei, települései, azok egy-egy vezetőhöz, politikai, vagy éppen támogatott nagyvállalkozó prominenciákhoz kötődnek, újabb anomáliákat teremtve ezzel a térszerkezetben, vagy éppen tovább konzerválva annak tartós megosztottságát. S végül, de nem utolsósorban a fejlesztési stratégiákban mint a területi folyamatok alakításának irányában az ötletszerűség, az elképzelt vélt, vagy valós ideák kijelölése történt meg, amelyek aztán gyorsan feledésbe merültek a véletlenszerű beavatkozások miatt.

A visszamenet nem visszatérés egy korábbi struktúrához, hanem egyes elemeinek egyre látványosabb alkalmazása. Ennek a területi rendnek az alakulása szoros kapcsolatban van az állam egészének átrendeződésével. De ne feledkezzünk meg

1. táblázat: Az átmeneti és unortodox állam jellemzői

	Átmenet állama	Unortodox/nem szokásos állam
Gazdaság	<ul style="list-style-type: none"> • Válságkezelés • Privatizáció • Külföldi tőke bevonása • Vállalkozás ösztönzése 	<ul style="list-style-type: none"> • Külföldi befektetések támogatása • Nemzeti (hatalmi) tőke kiépítése • Állami vállalatok megerősítése, új államosítás • Szektorális szabályozás
Állam	<ul style="list-style-type: none"> • Jóléti állam adaptációja • Adórendszer kialakítása • Társadalmi szolgáltatások kiépítése • Kormányzati beavatkozások 	<ul style="list-style-type: none"> • Adócsökkentés, magas fogyasztási adók • „Kövér” állam, folyamatos kormányzati beavatkozás, változó intézményi szerkezet • Állampolgár, mint „támogatott” fogyasztó • Államosítás, állami ellenőrzés kiterjesztése, fokozott bürokrácia • Állami vagyon kiszervezése (eladás, alapítványok), terjedő korrupció
Társadalom	<ul style="list-style-type: none"> • Egyéni szabadság, jogok, liberalizáció • Közösségek szabad szerveződése • Tömegmédia • Utazás szabadsága 	<ul style="list-style-type: none"> • Megosztottság, elkülönülés, új elit minden szinten • Közösségek „csendes” korlátozása, egyoldalú támogatás • Vallás és hitélet kiemelt támogatása • Állandó ellenségkép, bizalmatlanság • Médiauralom
Kultúra/értékek	<ul style="list-style-type: none"> • A szabadságon alapuló új értékek • Új életstílus • Plurális szellemi élet és kínálat 	<ul style="list-style-type: none"> • Múltbeli értékek hirdetése • Állami támogatás a hatalomközeli szervezeteknek, intézményeknek • A „nem mi” kultúra és intézményei fokozatos ellehetetlenítése
Területi dimenzió	<ul style="list-style-type: none"> • Területi válságok kezelése • A felzárkózás elveinek hangsúlyozása • A fejlesztés intézményi kereteinek kiépítése • Az óvatos, visszafogott decentralizáció megindítása • Önkormányzati rendszer kiépítése • Helyi elit megerősödése 	<ul style="list-style-type: none"> • Centralizáció, megyei, nagyvárosi, országgyűlési képviselő körzet szintű hatalom kiépítése • Önkormányzati rendszer funkcióinak fokozatos leépítése • Területi különbségek látványos növekedése, belső migráció felerősödése, térségek kiürülése • Regionalitás helyett centrumfejlesztés • A hatalom kedvelt települései és térségei • Kijárási, elkötelezettség alapján a támogatások
Stratégiák	<ul style="list-style-type: none"> • Top-down, de fokozatos beépítése a terület/helyi közösségi kezdeményezéseknek 	<ul style="list-style-type: none"> • Neo-top down
	<ul style="list-style-type: none"> • Válságkezelés és új rend kiépítése 	<ul style="list-style-type: none"> • Ötletszerű és kínálatorientált
	<ul style="list-style-type: none"> • Integratív/egyedi elemek megjelenése 	<ul style="list-style-type: none"> • Deintegrációs/uniformizált (elfeledett, változó) stratégiák

az európai regionális politika fokozatos hangsúlyvesztéséről, a cél és intézményrendszerben betöltött szerepének megváltozásáról. Az elmúlt évek nagy átrendeződései és krízisei (klímaváltozás, világgazdaság súlypontjainak áthelyezése, a népességáramlás felgyorsulása, a digitalizáció terjedése, a világjárvány stb.) csak fokozták az állami szerepek újragondolását, s ebben a területek/helyek szerepének, aktivitásának megítélését. Nálunk - vélhetően Kelet- és Közép-Európa többi országában is - a decentralizáció mint a demokrácia elemi kifejezője és fokmérője nincs beérvé a társadalom egészébe és az egyének gondolkodásába, értékrendjébe, így aztán az egyre gyakoribb visszamenetek a politikai rendszerekben, valamint a fejlesztésekben nem ütköznek érdemleges akadályokba. Ugyanakkor tapasztalható, hogy a helyi fejlesztések „szentjánosbogarak” még pislákolnak, jelezve azt, hogy léteznek új utak, a visszamenetből is eljuthatunk az új modernizációba.

UTÓSZÓ HELYETT

Az Illés-életmű csomópontja az előzőekben bemutatott inspiráló monográfia. Emblematikus alkotás, ami a hazai és a nemzetközi regionális tudományi irodalomban tartósan és nagy biztonsággal jelen van és lesz a jövőben.

Azon gondolkodtam, vajon Illés Iván mit írt volna az általam visszamenetnek nevezett korszakról? Biztosan alaposabb és mélyebb elemzésben dolgozta volna fel, meglátásaival, észrevételeivel a jövő regionális tudománynak alakításához újabb irányokat adva.

A dolgunk egyszerű, olvasni és elemezni kell a műveit, aztán megújítani azokat, mert kiváló alapokat kaptunk tőle.

Így élhet tovább az életmű! Tegyük érte! Köszönjük Iván!

IRODALOM

- Bernek Á. (2018): *Kelet- és Közép-Európa a 21. század geopolitikai /geoökonómiai stratégiáiban. A 20. századi Nyugat és Kelet közötti ütközőzónától a 21. századi euroázsiai hídtérségig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csaba L. (2014): Átmenetben és a közgazdaságtan. Módszertani tanulmányok egy részterület műveléséből. *Közgazdasági Szemle*, január, 53-67.
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom* 3., 129-140.
- Egri Z., Paraszt M. (2013): Urbanizáció Kelet-Közép-Európában. A várostopológiai kísérlet. In: *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. Szerk. Lukovics M., Savanya P. Szeged, JATE Press, 79-98.
- Enyedi Gy. (1997): Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle*. 8-9., 42-56.
- Enyedi Gy. (2010): Városok a közép-európai átmenetben. In: Barta, Gy; Beluszky, P; Földi, Zs; Kovács, K (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 223-243.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdősi F. (2009): *Kelet-Európa közlekedése*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Hardi T. (2010): Térségeink és a városaink a határon átnyúló kapcsolatrendszerének átalakulása a közelmúltban. In: *A területi kutatások csomópontjai*. Szerk. Barta Gy., Beluszky P, Földi Zs.,

- Kovács K. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 291-304.
- Horváth Gy. (2000): Decentralizáció és a régiók – kelet-közép-európai nézőpontból? In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs, MTA RKK. 60-73.
- Illés I. (2000): Az Európai Unió keleti bővítése és a regionális politika. MTA, Budapest. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. MTA RKK Pécs. 21-60.
- Illés I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Köllő J. (1998): Regionális bérkülönbségek 1989-95. In: Fazekas, K (szerk.) *Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 1-28.
- Kovács T. (2002): Illés Iván: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. *Tér és Társadalom* 1., 161-177.
- Lengyel B., Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban - a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle* 10., 858-876.
- Lengyel I. (2012): A kelet- és közép-európai országok régióinak versenyképessége. In: *Járműipar és regionális versenyképesség*. Szerk.: Rechnitzer J., Smahó M. Győr, Széchenyi University Press. 191-229.
- Loughlin, J. (2000): Regional autonomy and state paradigm in Western Europe. *Regional and Federal Studies*, 2., 10-34.
- Lux G. (2018): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Magyar B. szerk. (2013): *Magyar polip. A posztkommunista miaffiaállam*. Noran Libro, Budapest.
- Magyar B. szerk. (2014): *Magyar polip 2. A posztkommunista miaffiaállam*. Noran Libro, Budapest.
- Magyar B. szerk. (2015): *Magyar polip 3. A posztkommunista miaffiaállam*. Noran Libro, Budapest.
- Mezei C. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002: Könyvismertetés. *Területi Statisztika* 4., 400-402.
- Nagy G. (2007): Divergencia vagy konvergencia: Az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. *Tér és Társadalom* 1., 35-51.
- Nemes Nagy J. (1995): Soprontól Nyíradonyig (városok a piaccgazdasági átmenetben), *Comitatus: Önkormányzati Szemle* 8-9., 15-22.
- Nemes Nagy J. (1996): Centrumok és perifériák a piaccgazdasági átmenetben. *Comitatus: Önkormányzati Szemle* 5., 15-22.
- Nemes Nagy J. (2001): Az ezredvég regionális folyamatai Magyarországon: átfogó átalakulás - egyedi fejlődési pályák. In: Keune, M; Nemes, Nagy J (szerk.) *Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben*. Budapest, ELTE TTK Regionális Földrajzi Tan-szék. 23-32.
- Németh S. (2009): Mintha-városból mintavárost! : A magyar urbanizáció mennyiségi útja és minőségi átmenete. *Területi Statisztika* 1., 8-18.
- Pálné Kovács I. (1999, 2001): *Regionális politika és közigazgatás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J. (1998): Az átmenet a területi gazdaságban és a siker. In: Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 113-145.
- Rechnitzer J. (2001): A halogatott regionalizáció mint a területi politika sajátossága az átmenetben. *Tér és Társadalom* 2., 3-25.
- Rechnitzer J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom* 3., 165-183.

- Rechnitzer J, Smahó M. (2005): *A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Ritzlné Kazimir I. (2007): A demográfiai átmenet hatása a Magyarországon kialakult regionális különbségekre. In: Iványi, M; Bancila, R (szerk.) *Bridges in Danube Basin: 6th International Conference on Bridges across the Danube*. Budapest, Műegyetemi Kiadó, 126-133.
- Scheiring G. (2021): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam fel-emelkedése. Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Schneider, G. (2010): Formálódó új európai növekedési központok? A Közép-európai térség metropoliszrégióinak sajátosságai és kihívásai. *Tér és Társadalom*, 1., 155-173.
- Szirmai V. (1997): Közép-európai új városok az átmenetben. In: Kárpáti Z. (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarorszáján*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. 96-118.
- Szirmai V. (2019): *Városok és városlakók (A befogadó és kirekesztő városok)*. Budapest, Corvina Kiadó, MTA TTK.
- Tagai G. (2010): A városok szerepe a kelet- és közép-európai országok térszerzetének formálásában. In: *A területi kutatások csomópontjai*. Szerk. Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 261-283.